

Sənədlər Qarabağın “erməni möcüzəsi”nin sirrini açır

Qarabağda 20 faiz azlıqda olan ermənilər cəmi 100 il ərzində Dağlıq Qarabağ əhalisinin 94%-ni təşkil edərək, onun mütləq əksəriyyətinə çevrilmişdir. Məhz bu, onlara orada 1990-cı illərdə Qarabağın aran hissəsini udmuş və “Artsax Respublikası”na çevrilmiş muxtariyyət əldə etməyə imkan verdi. Nisbətən qısa bir müddətdə, XIX – XX əsrin əvvəllərinə aid rəsmi sənədlərə görə 20 – 94% arasında belə möcüzəvi bir yeni forma var idi.

Ermənilərin miqrasiyasına qədər Qarabağın etnik tərkibi

Hələ bu xanlığın Rusiya imperiyasına rəsmi daxil edilməsindən iki il əvvəl, 19 iyul 1811-ci ildə daxili işlər naziri Osip Kozodavlevin “Gürcüstanın və Qafqazın bir sıra digər vilayətlərinin təsviri ilə” xidməti qeyd tərtib olunmuşdu. Orada bildirilirdi:

“Qarabağ ərazisində 12 min ailəyə qədər əhali, o cümlədən 2500 ailəyə qədər ermənilər, qalanları isə tatarlar və ya məhəmmədlilər (müsəlmanlar) olduğu hesab olunur”.

[\[Şərqi Ermənistanın Rusiyaya birləşdirilməsi. Sənədlər toplusu. Cild I \(1801-1813. Ermənistan SSR Elmlər Akademiyasının nəşriyyatı. İrəvan, 1972. Səh. 562\]](#)

Beləliklə, XIX əsrin əvvəllərində ermənilərin Qarabağda yaşayan ailələrin ümumi sayının yalnız 20,8% -ni təşkil etdiyini göstərən rəsmi sənədimiz var. Bu, artıq ermənilərin orada qədimdən çoxluq təşkil etdikləri iddialarının birmənalı şəkildə təkzib olunmasına xidmət edir.

Qarabağın Rusiya dövlətinə rəsmi şəkildə daxil edilməsindən on il sonra (1813) iki məmur keçmiş xanlığı gəzərək, 17 aprel 1823-cü ildə “Qarabağ vilayətinin təsvirini” rəhbərliyə təqdim etdilər. Bu sənəddə hər bir kəndin etnik mənsubiyyəti və orada

yaşayan ailələrin sayı qeyd edilirdi. Bu, əhalinin etnik tərkibinin hesablanmasına imkan verir. Belə ki, 614 kənddən 450-si “tatar” (yəni türk), 150-si isə erməni kəndləridir. Onlarda 20.095 ailə yaşayırdı: 15.729 (78.3%) – “tatar”, 4.366 (21.7%) – erməni.

[1823-cü ildə Gürcüstanın Baş Qubernatoru Yermolovun əmri ilə həqiqi dövlət müşaviri Moqilevin və Polkovnik 2-ci Yermolov tərəfindən tərtib edilmiş Qarabağ vilayətinin təsviri. Tiflis, 1866]

Hər iki rəsmi sənəddən görünür ki, ötən əsrin ilk iki onilliyində Qarabağın etnik tərkibi dəyişməyib və ermənilər əhalinin təxminən 20%-ni təşkil edib. Bu kontekstdə Şuşa şəhər məktəbinin müəllimi Ambarsum Ter-Yeliazarovun qeydini də misal gətirmək olar. O, 1880-ci illərin sonlarında, 20 ildən bir qədər sonra Dağlıq Qarabağda erməni Muxtar Vilayətinin yaradılması üçün əsas ərazi olacaq Şuşa qəzasının əsas istehsal sahələri və iqtisadiyyatının ümumi təhlilini hazırladı. Bu qəzanın etnik tərkibini təsvir edən Ter-Yeliazarov bildirir ki, “tatarlar” (yəni türklər) “yerli sakinlərdir”. Üstəlik, ermənilərdən bəhs edərkən belə açıqlamalar vermir.

[\[Qafqaz yerlərinin və tayfalarının təsviri üçün materiallar toplusu. Qafqaz tədris dairəsi idarəsinin nəşri. Tiflis, 1891 / / Şöbə I Zaqafqaziyanın bəzi yaşayış məntəqələrində sənət dərsləri, səh. 62-79\]](#)

İran və Türkiyə ermənilərinin Qarabağa köçürülməsi

1828-1830-cu illərdə Rusiya hakimiyyəti İran və Türkiyədən Cənubi Qafqaza 140.000-ə yaxın erməni köçürdü. Onları keçmiş Qarabağ, İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ərazilərində yerləşdirdilər. Qarabağda neçə nəfər erməni miqrantının məskunlaşdığı dəqiq məlum deyil. Ancaq bu rəqəmin əhəmiyyətli olmasını o dövrün rəsmi sənədlərinin aşağıdakı fraqmentləri sübut edir:

*“...Aderbijandan xristianların bölgəmizə keçməsi, sonradan aldığım məlumatlardan da göründüyü kimi, müvəffəqiyyətlə həyata keçirilir və **indi Qarabağda 279** və İrəvan bölgəsində*

948 ailə artıq məskunlaşmışdır. Polk. Lazarev təminat verir ki, bütün köçkünlərin sayı 5000-dən çox ailə təşkil edəcəkdir”.

[İ. F. Paskeviçin İ. İ. Dibiçə Ermənilərin İrandan Rusiyaya köçürülməsi haqqında 26.05.1828-ci il tarixli raportu Aşağıdakı mənbədən sitat gətirilir: [Şərqi Ermənistanın Rusiyaya birləşdirilməsi. Sənədlər toplusu. Ermənistan SSR Elmlər Akademiyası, İrəvan, 1972. c. II \(1814-1830\), səh. 497\]](#)

“5000-dən çox ailə Araza yaxınlaşdıqda ... əvvəlcə Ermənistan Regional Şurasının rəsmi məktubunu aldım, o, mənə məlumat verirdi ki, çörək azlığına görə köçkünlərə lazımı kömək göstərə bilməz və onları məhsul yığımına qədər saxlamağı xahiş etdi. Tezliklə, Mayın 8-də tərəfimdən Siz Alihəzrətin adından köçkünlərin, **xüsusilə yoxsulların böyük hissəsinin, hər şeylə təmin oluna biləcəkləri Qarabağa getmələri** barədə 24 aprel tarixli №926 sərəncam qəbul edildi”.

[Ermənilərin İrandan köçürülməsi üzrə rəhbər polkovnik Lazarevin Qafqazdakı Rusiya qoşunlarının komandanı general Paskeviçə 24.12.1829 tarixli hesabatından. Aşağıdakı mənbədən sitat gətirilir: [S. Qlinka Adderbidjan ermənilərinin Rusiya sərhədlərinə köçürülməsinin təsviri. Moskva, 183. Səh. 127\]](#)

“Bəyazet dəstəsinin rəisi gen.-m. (general-mayor) Reutt 20 dekabrda mənə məlumat verdi ki, Alihəzrət Bəyazet şəhərinin (müasir Türkiyənin şərq) ermənilərinə verilməsi istədiklərinə görə 1143 ailənin öz torpaqlarına köçürmək üçün Erməni mahallarında olan Talış, Dərəçiçək və Abaran mahallarını seçməyi təklif etdilər; Bəyazid paşalığının sancaqlarından iki min ailənin isə Qarabağ vilayətində yerləşdirməyi təklif etdilər. **Bəyazid şəhər sakinləri ilə ayrılmaq istəməyən bu son ailələr... öz müvəkkillərini göndərdilər və bu ərazidən ilk onların köçməsinə xahiş etdilər...** Erməni vilayətinin yuxarıda qeyd olunan üç mahalında yalnız 800 ailəyə qədər məskunlaşdırmaq olar...”.

[M. Z. Arqutinski-Dolqorukovun İ. F. Paskeviçə bəyazit ermənilərinin Erməni vilayətinə köçmək istəyi haqqında raportu, yanvar 1830-cu il. Aşağıdakı mənbədən sitat gətirilir: [Şərqi Ermənistanın Rusiyaya birləşdirilməsi. Sənədlər toplusu. Ermənistan SSR Elmlər Akademiyası, İrəvan, 1972. c. II \(1814-1830\), səh. 602\]](#)

Erməni miqrasiyasından sonra Qarabağın etnik tərkibinin dəyişdirilməsi

1830-cu illərdə, yəni İran və Türkiyə ermənilərinin kütləvi surətdə Cənubi Qafqaza köçürülməsindən bir neçə il sonra Paris Coğrafi Cəmiyyətinin qurucularından biri Jan-Batist Benua Eyries (Jean-Baptiste Benoît Eyriès) buraya səfər etmişdir. O, səyahət qeydlərini 1839-cu ildə Parisdə «Voyage pittoresque en Asie et en Afrique, résumé général des voyages anciens et modernes» adı altında kitab şəklində nəşr etdirib. Təəssüf ki, mərkəzi paris kitabxanalarında, o cümlədən Centre national d'art et de culture Georges-Pompidou-da, həmçinin Paris coğrafiya cəmiyyətinin arxivində bu kitabın yalnız qısaldılmış versiyaları qorunub saxlanıb. Amma bizim sərəncamımızda onun 1840-cı ildə Moskvada nəşr olunmuş rus tərcüməsi var. Burada Qarabağın iki səhifəlik təsviri var. Fransız səyyahı sakinlərin etnik-dini tərkibi barədə qeyd edirdi:

“Əhali əsasən müsəlmanlardan, yəni tatarlardan (türklərdən) və kürdlərdən ibarətdir ki, bu da 14,000 ailədir. Həmçinin ermənilər də yaşayır. Onların sayı iki dəfə azdır”.

[\[Eyrie \(Eyriere\) rəhbərliyi altında fransız dilində tərtib edilmiş və qavyuralar ilə bəzədilmiş Asiya ətrafında mənzərəli səyahət. Moskva, 1840. Səh. 25\]](#)

Beləliklə, 1830-cu illərdə Qarabağda ailələrin sayı 21.000-ə yaxın idi. Bu, demək olar ki, 1823-cü ildə olduğu qədərdir. Ancaq ermənilərlə müsəlmanlar arasındakı nisbət açıq şəkildə dəyişib. Əgər Ermənilər 1823-cü ildə Qarabağda yaşayan ailələrin 22%-dən az hissəsini təşkil edirdisə, 1830-cu illərdə onların payı 33%-ə qədər artmışdı.

Eyriesin məlumatlarının doğruluğu dolayı yolla 1836-cı ildə Sankt-Peterburqda çap olunmuş “Qafqazdakı Rusiya mülklərinin icmalı” sənədindəki məlumatlarla təsdiqlənir. Orada “Qarabağ əyaləti”nin əhəlisinin etnik tərkibi göstərilməsə də, ailələrin sayı 20.449 təşkil edir.

[\[Statistik, etnoqrafik, topoqrafik və maliyyə baxımından Rusiyanın Qafqazdakı mülklərinin icmalı. Sankt-Peterburq, 1836. I hissə, səh. 20\]](#)

Belə çıxır ki, 1823-1836-cı illərdə Qarabağdakı ailələrin sayı çox cüzi miqdarda – 20.095-dən 20.449-a kimi artıb. Ancaq eyni zamanda, ermənilərlə müsəlmanlar arasındakı nisbətə əhəmiyyətli dəyişikliklər oldu:

- 1823-cü ildə müsəlman ailələrinin nisbəti 78,3%; erməni ailələrin nisbəti 21,7% təşkil edirdi.
- 1830-cu illərdə müsəlman ailələrinin nisbəti 67%, erməni ailələrin nisbəti 33% oldu.

Müsəlmanların Qarabağdan sıxışdırılması

Bütövlükdə əhali sayının bu qədər cüzi artması ilə yanaşı Qarabağdakı ermənilərin sayındakı bu qədər nəzərə çarpacaq dərəcədə artım necə mümkün oldu? Cavab Rusiya imperiyasının İrandakı səfiri Aleksandr Qriboyedovun “İrandan ermənilərin bizim vilayətlərimizə köçürülməsi haqqında”1828-ci il tarixli rəsmi qeydində verilir. Bu sənəddə qeyd olunur:

“Ermənilərin əksəriyyəti müsəlman mülkədarlarının torpaqlarında məskunlaşdı ... Yerli sakinlər özləri sıxlıqla məskunlaşdıblar və əsaslı şəkildə narazılıq edən müsəlmanları sıxışdırırlar”.

[\[A. S. Qriboyedov İki cildə əsərləri Moskva: " Pravda" nəşriyyatı, 1971 Cild II – səh. 339-340\]](#)

“Məskunlaşdırılmamış torpaqların çox olmağına baxmayaraq, köçkünlər, təbii olaraq sakinlərin tərk etdikləri kəndlərdə məskunlaşmağa çalışırdılar. Bunlar ümumiyyətlə ən məhsuldar, suvarılan torpaq sahələri idi; həm də burda hazır yaşayış evləri də vardı. Eyni zamanda, yerli sakinlər bu kəndləri əbədi olaraq tərk etməmişdilər. Onlar hərbi dövrün fəlakətlərindən (1826-1828-ci illər Rusiya-İran müharibəsi) xilas olmaq üçün dağlara çəkilmişdilər və 1829-cu ilədək demək olar ki, hamısı geri qayıtdı. Evlərinin tutulduğunu görüb yeni sahiblər ilə mübahisələrə girirdilər, bəzən qalib gəlirdilər, lakin çox vaxt güzəştə getmək məcburiyyətində qalaraq yaxınlıqdakı az əlverişli ərazilərdə məskunlaşır və ya dağlara

gedir və yeni kəndlər tikib birdəfəlik məskunlaşmışdılar“.

[\[İ. Qazaryan, 1828-ci ildə ermənilərin İrandan erməni vilayətinə köçürülməsi // Ermənistan SSR Elmlər Akademiyası №7, 1957. Səh. 68\]](#)

Müsəlmanların hər yerdə sıxışdırıldığını, ermənilərin nəinki Rus-İran müharibəsi zamanı yerli sakinlərin hamısının və ya bir qisminin müvəqqəti qaçdığı kəndləri, hətta tamamilə məskunlaşdıqları kəndləri də tutduqlarını 1828-ci ildə İrəvan və Naxçıvan xanlıqları ərazisində yaradılmış Erməni vilayətinin rəisi Vasili Bebutovun raportunu göstərir:

“Bəyazid paşalığından (yəni Türkiyədən) Erməni vilayətinə köçən ermənilər artıq məskunlaşmağa başlayıblar və yerli sakinlərin yaşadığı kəndləri özləri üçün tələb edirlər

[\[Şərqi Ermənistanın Rusiyaya birləşdirilməsi. Sənədlər toplusu. Ermənistan SSR Elmlər Akademiyası, İrəvan, 1972. c. II \(1814-1830\), səh. 608\]](#)

Yerli müsəlmanların köçürülməsi, Rusiya hakimiyyətinin icazə verməsi ilə erməni köçkünlər tərəfindən həyata keçirildi. Bunun üçün hətta normativ baza da hazırlanmışdı. O, İ. F. Paskeviçin 29 fevral 1828-ci il tarixli “İrandan olan köçkünlərin qəbulu və yerləşdirilməsinin təşkili haqqında İrəvan Müvəqqəti İdarəsinə əmri”ndə öz əksini tapmışdı. Qraf İvan Paskeviç Qafqazda Rusiya qoşunlarının komandanı idi. O, İran ermənilərinin köçürülməsinin təşkili ilə bağlı təlimatlar verərək qərara alıb:

“Yeni xristian kəndlərinin müsəlmanlarla qarışdırılmasından mümkün qədər yayının, lakin xristianlardan ayrı-ayrı dairələr və ya mahallar yaratmağa çalışın, bunun üçün baxın ki, bəzi müsəlman kəndlərini onların dindəşlərinin az məskunlaşdığı yerlərə köçürmək olarmı; hazırda müsəlmanlar arasında olan xristian kəndlərini isə xristianların yanına köçürün“.

[\[Şərqi Ermənistanın Rusiyaya birləşdirilməsi. Sənədlər toplusu. Ermənistan SSR Elmlər Akademiyası, İrəvan, 1972. c. II \(1814-1830\), səh. 467\]](#)

Belə ki, **1820-ci illərin sonlarında İrandan olan erməni miqrantların məskunlaşdırılması, eləcə də Qafqazın digər**

bölgələrindən olan ermənilərin köçürülməsi və eyni vaxtda müsəlmanların öz torpaqlarından köçürülməsi yolu ilə Qarabağ əhalisinin etnik tərkibinin süni şəkildə dəyişdirilməsinə başlandı.

Buna baxmayaraq, 1867-ci ildə keçmiş Qarabağ xanlığının torpaqlarında yaradılan Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının dörd qəzasında yarım əsrdən artıq müddətdə mütləq əksəriyyəti türk olan müsəlmanlar (bu, həm də **Zəngəzura** aiddir, Qarabağ xanlığının keçmiş vəziri Mirzə Camalın dediyinə görə, "Naxçıvanın Zəngəzur mahalları" 1750-ci illərdə onun tərkibinə daxil edilmişdi. [Mirzə Camal Cavanşir Qarabağski. Qarabağ tarixi; "Qafqaz" qəzeti 1855 №62, Tiflis // Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası tərəfindən yenidən nəşr olunmuşdur, Bakı 1959]).

Etnik qrupların sayı göstərilməsə də, **1876-cı ildə** siyahıyaalmada "üstünlük təşkil edən xalq" adı verildi. Qarabağ ərazisində mövcud olan dörd qəzadakı 14 məntəqədən 12-də "üstünlük təşkil edən xalq" ilk növbədə "tatarlar"dır (yəni türklər). Və yalnız iki məntəqədə-ermənilərdir (Xankəndi – Şuşa qəzasında, Qaraqlis – Zəngəzur qəzasında).

Üstəlik, 1923-cü ildə Dağlıq Qarabağın Erməni Muxtar Vilayətinin yaradılması üçün əsasla çevrilmiş Şuşa qəzasında dörd məntəqənin ikisində 1876-cı il siyahıyaalmasında ermənilərdən ümumiyyətlə bəhs edilmir.

[\[1891-ci il üçün Qafqaz təqvimi. Tiflis, 1890. "Zaqafqaziya məkanı və əhalisi haqqında məlumatlar" əlavəsi, səh 9-11\]](#)

Erməni köçkünlər arasında demoqrafik bumun nəticələri

İlk dəfə Qarabağ əhalisinin etnik tərkibində aşkar dəyişikliklər 1880-ci illərdə baş verdi.

1886-cı ildə Qafqaz Statistika Komitəsi Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının ailə siyahılarının bir sıra məlumatlarını dərc etdi. Bundan belə çıxır ki, keçmiş Qarabağ xanlığının ərazisində ermənilərin artıq əhalinin 58%-ni təşkil etdikləri Şuşa xanlığı istisna olmaqla, bütün qəzalarda "tatarlar

üstünlük təşkil edir”.

[\[Qafqaz təqvimi. Tiflis, 1908. səh. 81-82\]](#)

1889-cu ilin statistik məlumatlarına görə isə keçmiş Qarabağ xanlığının dörd qəzasından yalnız Şuşa qəzasının ərazisində ermənilər üstünlüyü saxlamışlar, halbuki 1886-cı ildən sonra əhalinin tərkibində onların sayı 58%-dən 54.5%-ə qədər azalmışdı. Digər bir qəzada, Zəngəzur qəzasında ermənilər sakinlərin tam yarısını (% 49.4) təşkil edirdi. Qarabağın əsas şəhəri Şuşada isə ermənilər artıq əhəmiyyətli dərəcədə üstünlük təşkil edirdilər (60%). Müsəlmanlar isə yalnız iki qəzada – Cəbrayıl (75.5%) və Cavanşir (70%) qəzalarında açıq-aşkar çoxluqda qalırdılar. Ümumilikdə Qarabağda 54,5% müsəlmanlar yenə də 45,5% ermənilərə qarşı üstünlük təşkil edirdilər.

[\[1892-ci il üçün Qafqaz təqvimi . Tiflis, 1891. “Zaqafqaziya məkanı və əhalisi haqqında məlumat” əlavəsi, səh. 24-25 \]](#)

Necə ola bilərdi ki, hələ 1876-cı ildə müsəlmanlar Qarabağın dörd qəzasının əksəriyyətində, 1889-cu ildə isə yalnız ikisində çoxluqda idilər? Cavab təkəcə yuxarıda təsvir olunan müsəlmanların köçürülməsi siyasətində deyil, həm də Rusiya hakimiyyəti tərəfindən 1828-1830-cu illərdə İran və Türkiyədən gələn ermənilər üçün yaradılan şəraitdədir.

Belə ki, 26 fevral 1828-ci il tarixli “İrandan ermənilərin köçürülməsinin təşkili haqqında” “əmrərdən” birində Baş Komandan Paskeviç göstərirdi:

“...Kəndlilərə kifayət qədər əlverişli torpaqlar veriləcək və 6 il vergilərdən (dövlət vergiləri), 3 il müddətinə zemstvo vergisindən (regional və bələdiyyə vergiləri) azad olacaqlar”.

[\[Şərqi Ermənistanın Rusiyaya birləşdirilməsi. Sənədlər toplusu. Ermənistan SSR Elmlər Akademiyası, İrəvan, 1972. c. II \(1814-1830\), səh. 464\]](#)

Eyni sənəddən göründüyü kimi, hər köçkün ailəsi dövlətdən 10 gümüş rubl məbləğində birdəfəlik yardım almaq hüququna malik idi.

29 fevral 1828-ci il tarixli digər "əmr"də Paskeviç erməni miqrantlarının yerləşdirilməsinə dair aşağıdakı göstərişi verir: *"Kəndlər üçün ən əlverişli, sağlam və yaxşı su çatışmazlığı olmayan yerlər seçilsin"*.

[\[Şərqi Ermənistanın Rusiyaya birləşdirilməsi. Sənədlər toplusu. Ermənistan SSR Elmlər Akademiyası, İrəvan, 1972. c. II \(1814-1830\), səh. 467\]](#)

Ermənilərin İrandan köçürülməsinə bilavasitə rəhbərlik edən Paskeviçin tabeliyində olan polkovnik Lazarev 30 mart 1828-ci ildə miqrantlara müraciətində qeyd etmişdir:

"...Rusiyanın Alicənab Hökmdarı köçmək istəyənləri öz dövlətində – istədikləri yerdə, qismən əkilmiş, bol məhsullu torpaqlar əldə edə biləcəkləri İrəvan, Naxçıvan və Qarabağda etibarlı, sakit və rahat sığınacaqla təmin edir...".

[\[S Olinka. Adderbidjan ermənilərinin Rusiya sərhədlərinə köçürülməsinin təsviri. Moskva, 183. Səh. 108\]](#)

"Bu köçkün ermənilər Qarabağ silsiləsinin şimal-şərq yamaclarının kənd təsərrüfatı üçün ən əlverişli vadilərində və Qarabağ düzünün suvarılan hissələrində məskunlaşdılar".

[\[Dağlıq Qarabağ muxtar vilayəti. Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqının Atlası. SSSR MİK Nəşriyyatı, 1928\]](#)

Beləliklə, İran və Türkiyədən gələn ermənilərin müsəlmanları ən yaxşı yerlərdən sıxışdırıb çıxarması ilə **yanaşı, hökumət onlar üçün daha əlverişli sosial-iqtisadi şərait də yaradırdı.** Çünki dövlət müsəlmanlar üçün heç bir imtiyaz tətbiq etməmişdi. Nəticə olaraq, 1830-cu illərdə köçkün ermənilər xüsusi imtiyazlardan istifadə edirdilər. Bu, doğum sayının artmasına təsir göstərməyə bilməzdi. Belə ki, 1880-ci ilə qədər erməni köçkünləri arasında kütləvi miqrasiyanın və demoqrafik partlayışın nəticələri Qarabağ əhalisinin etnik tərkibində köklü dəyişikliklərə səbəb oldu. Buna əlavə olaraq, kiçik miqyasda da olsa, erməni köçkünlərinin axını bütün XIX əsr boyu davam etdi.

"Ermənilərin sayı ermənilərin dövrü immiqrasiyası və onların

təbii artımı nəticəsində... durmadan artırdı – Bunun üçün Rusiyada (yəni imperiyanın Cənubi Qafqaz vilayətlərində) əlverişli şərait var idi."

[\[N Tavakalyan. Şərqi Ermənistanın Rusiyaya birləşdirilməsi və onun mütərəqqi əhəmiyyəti // Ermənistan SSR Elmlər Akademiyasının ictimai elmlər bülleteni. İrəvan, 1978 №10, səh. 13\]](#)

Məşhur sovet şərqşünası 1928-ci ilin yayında Dağlıq Qarabağa etnoqrafik ekspedisiyasına rəhbərlik etmiş İlya Petruşevski ermənilərin Arakül kəndindən (Xocavənd rayonu) bəhs etmişdir. Yaşlı adamlardan birinin dediyi kimi, " *indiki Arakül kəndlilərinin babaları*" *İran Qaradağından* (İrəvanın şimal-qərbi) *yetmiş il əvvəl*", yəni təxminən 1850-ci illərin axırlarında – 1860-cı illərin əvvəllərində gəlirlər. Bu, ermənilərin 1828-1830-cu illərdəki kütləvi miqrasiyasından sonra da öz kəndlərinin əsasını qoymaqla, onların bütöv icmalarla Qarabağa köçmələrinin davam etməsinə sübutdur (adətən, İranda və ya Türkiyədə eyni ərazidə yaşamış ermənilər Cənubi Qafqaza köçdükdən sonra da birgə məskunlaşmışdılar).

[İ Petruşevski Dağlıq Qarabağ kəndlilərinin xristianlıqdan əvvəlki inancları haqqında. Bakı, 1930. Səh. 21]

Rusiya imperiyasının süqutu ərəfəsində Qarabağın etnik tərkibi

XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində 1828-1830-cu illərdə İran və Türkiyə ermənilərinin kütləvi miqrasiyasının, sonradan da onların arasında demografik partlayışın təsiri nəzərə çarpacaq dərəcədə azalmağa başladı. Keçmiş Qarabağ xanlığının ərazisində müsəlmanların və ermənilərin nisbəti **1889-1914-cü illərə qədər** sonuncunun lehinə dəyişməyi dayandı. Ümumilikdə, Qarabağ üzrə ermənilərin nisbəti 45.5%-dən (1889) 41%-ə qədər (1914) azaldı, müsəlmanların nisbəti isə, demək olar ki, dəyişmədi və 55% səviyyəsində qaldı.

Qarabağın ayrı-ayrı rayonları üzrə etnik dinamika aşağıdakı kimi idi:

- Şuşada ermənilərin nisbəti 60%-dən (1889) 51%-ə qədər (1915) azaldı; müsəlmanların nisbəti isə 40%-dən 44%-ə

qədər yüksəldi.

- Şuşa qəzasında ermənilərin sayı 54,5% – dən (1889) 53%-ə qədər (1914) azaldı.
- Zəngəzur qəzasında ermənilərin sayı 49%-dən (1889) 43%-ə (1914) qədər azaldı, müsəlmanların sayı isə 50%-dən 56%-ə qədər artdı.
- Cəbrayıl (Karyagin) və Cavanşir qəzalarında müsəlmanlar bu müddət ərzində çoxluqlarını 65-75% səviyyəsində saxlayıblar.

[\[1892-ci il üçün Qafqaz təqvimi . Tiflis, 1891. Səh. 24-25; 1897-ci il üçün Qafqaz təqvimi. Tiflis, 1896 Şöbə V, səh. 44-45; 1907-ci il üçün Qafqaz təqvimi. Tiflis, 1906. III əlavə "1897-ci il siyahıya almasının məlumatlarına əsasən, Zaqafqaziya diyarının əhalisinin dini etiqad və ana dili üzrə bölüşdürülməsi", səh. 105-110; "1 yanvar 1905-ci il tarixinə Yelizavetpol quberniyasının yerli əhalisi" əlavəsi, səh. 234-237; 1915-ci il üçün Qafqaz təqvimi. Tiflis, 1914. Statistika şöbəsi səh. 230-233\]](#)

Etnik nisbətin dəyişməsinə təsiri olmuşdur:

1. ermənilərin bir hissəsinin sənaye və iqtisadi cəhətdən yüksək inkişaf etmiş Abşerona və Bakıya köçməsi;
2. 1905-ci ildə etnik toqquşmalardan sonra ermənilərin bir hissəsinin İrəvan quberniyasına köçməsi;
3. XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Qarabağda kənd təsərrüfatı, heyvandarlıq və emal sənayesinin inkişafına görə Qarabağın türk əhalisinin iqtisadi şəraitinin yaxşılaşdırılması nəticəsində müsəlmanlar arasında doğum sayının artması.
4. Qarabağın iri yaşayış məntəqələrində slavyan əhalinin artması.

Əgər 1889-1914-cü illərin dinamikası davam etsəydi və 1917-ci ildə Rusiya imperiyasının süqutu ilə kəsilməsəydi, sonrakı bir neçə onillikdə Qarabağ əhalisinin tərkibində ermənilərin sayı 35-30%-ə qədər azalmış olardı.

Ermənilərin say çoxluğunun etnik təmizləmə yolu ilə təmin edilməsi

Rusiya imperiyasının süqutu tarixdə ilk dəfə olaraq ermənilərlə türklər arasında uzunmüddətli və tammiqyaslı münaqişəyə səbəb oldu. 1918-ci ildən 1920-ci il aprelin axırına qədər Şuşa qəzasındakı toqquşmalar gah səngimiş, gah da yenidən başlamış, Zəngəzur qəzasında isə hərbi əməliyyatlar 1921-ci ilin yayına qədər davam etmişdir.

1918-ci ildə milliyətçi Daşnaksutyun Partiyasının rəhbərliyi ilə elan edilmiş Ermənistan Respublikası öz ərazisini əsasən müsəlmanların məskunlaşdığı vilayətlər hesabına genişləndirməyə çalışırdı. Bunun üçün orada ermənilərin say çoxluğun süni surətdə təmin etmək məqsədilə müsəlman əhalinin qırılması və qovulması siyasəti aparılmışdır.

1920-1930-cu illərdə Qafqazda işləmiş məşhur şərqşünas İlya Petruşevski Ermənistan Respublikası hökumətinin hərəkətlərini belə təsvir edirdi:

“1914-1918-ci illər imperialist müharibəsi və 1919-1920-ci illər Zaqafqaziyada vətəndaş müharibəsi zamanı daşnaqtsutyunçuların qanlı avantürələr taktikası və “dənizdən-dənizə” böyük hAyastan naminə milli ədavətin kəndlilərə yad olan süni şəkildə qızışdırılması ilə bağlı siyasəti...”. [ii. Petruşevski. Dağlıq Qarabağ kəndlilərinin xristianlıqdan əvvəl inancları haqqında. Bakı, 1930. səh. 121](#)

“Erməni hökuməti” “Daşnaksutyun” partiyasının simasında Zəngəzurun və digər qəzaların müsəlman ünsüründən sırf erməni əraziləri yaratmağa çalışırdı...”, – [deyə “Kommunist” qəzeti 20 iyul 1920-ci ildə qeyd edirdi.](#)

Ermənistan XIX əsrdə Şuşa və Zəngəzur qəzalarında ermənilərin İran və Türkiyədən kütləvi miqrasiyası, eləcə də müsəlmanların oradan sıxışdırılması nəticəsində yaranmış demoqrafik vəziyyətdən istifadə edərək, həmin əraziləri öz ərazisi kimi elan etmişdir. 6 may 1919-cu ildə bu respublikanın xarici işlər nazirinin müavini Aleksandr Xatisyan Paris Sülh konfransında erməni nümayəndə heyətinin sədri Avetis

Aqaronyana yazırdı: *“Biz Ermənistanın ayrılmaz hissəsi olan Qarabağ üzərində Azərbaycan hakimiyyətini müvəqqəti də olsa tanıya bilmərik”*, [Q Mahmuryan. Qarabağ Qubernatorluğu – Zəngəzur və 1918-1919-cu illərdə Qarabağda Böyük Britaniya siyasəti. Gitutyun Nəşriyyatı, İrəvan 2007. Səh.159]. Halbuki, Qarabağ əhalisi arasında ermənilər o zaman 40%-ə yaxın idilər. [bu ərazi isə min beş ildən çox əvvəl Ermənistana məxsus olub, özü də yalnız qədim Albaniyanın qərb əyalətlərinin işğalı hesabına.](#)

“Daşnak hökuməti yenidən Dağlıq Qarabağa böyük pul vəsaiti ilə öz emissarlarını göndərüb və Qarabağın ona heç bir ortağ nöqtəsi olmayan Ermənistanla birləşməsinə dair təbliğat aparıb”, – [deyə “Bakinski raboçi” qəzeti məlumat verib.](#)

Məhz o zaman **Daşnaksütyun partiyasının nümayəndələri tərəfindən ilk dəfə olaraq “Dağlıq Qarabağ” termini tətbiq olundu.** Məqsəd ermənilərin 50%-ni təşkil etdikləri Şuşa qəzasını müsəlmanların 70-75% – ə çatdığı Qarabağın qalan hissəsindən süni şəkildə ayırmaq idi. *“Qarabağ ərazisində erməni əhalisi yalnız kiçik qruplarla yaşayır, heç yerdə tam kütlə təşkil etmir...”*, – deyə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin (ADR) Xarici İşlər Naziri Məmməd Yusif Cəfərov 30 aprel 1919-cu ildə Zaqafqaziyada Britaniya qüvvələrinin komandanına olan notasında qeyd edib [Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920) Xarici siyasət (sənədlər və materiallar). Bakı, 1998. Səh. 175].

“Erməni hökumətinin agentləri olan daşnaklar Qarabağın Ermənistana birləşdirilməsinə çalışırlar, lakin bu, Qarabağ əhalisi üçün Bakıdakı həyat mənbəyindən məhrum olmaq və heç vaxt heç bir bağlılıqları olmadıqları İrəvanla əlaqə saxlamaq deməkdir”, – 22 May 1919-cu ildə Sovet Rusiyasının lideri Leninə, Yerevan küçələrindən birinə adının verdiyi məşhur erməni kommunist lideri Anastas Mikoyanın verdiyi hesabatda qeyd edilirdi.

[\[RKP Qafqaz vilayət komitəsinin üzvü A. İ.Mikoyanın \(B\) RKP MK-nın \(B\) və Sovnarkom sədri V. İ. Leninin məruzəsindən, 22.05.1919 // Azərbaycan SSR-in Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin yaranma tarixi 1918-1925 \(sənəd və materiallar\). Bakı, 1989. 16\]](#)

Üstəlik, Sovet qafqazşünası Natalya Volkova bildirir ki, Daşnaksütyun partiyasının rəhbərliyi ilə Ermənistan hökuməti Cənubi Qafqazın müxtəlif rayonlarında müsəlman əhalinin məhvini və qovulmasını həyata keçirib: **“Burada daşnaklar tərəfindən “ölkənin yadellilərdən təmizlənməsi”, ilk növbədə Novo Bəyazit, İrəvan, Eçmiədzin və Şərur-Dərələyəz qəzalarından didərgin salınmış müsəlmanlardan təmizlənmə siyasəti həyata keçirilirdi”**. [\[N. Volkova, XIX-XX əsrlərdə Zaqafqaziyada etnik proseslər. // Moskva, 1969. Səh. 10\]](#)

17 noyabr 1919-cu ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin başçısı Nəsim bəy Yusifbəyli respublika parlamentinə müraciətində bildirmişdi ki, **Zəngəzurdan qovulmuş müsəlman qaçqınlarının sayı 60.000** nəfərə çatmışdır [Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920) Xarici siyasət ... Səh. 370]. *“Eyni zamanda, indi Sizin hökumətin qoşunları tərəfindən Zəngəzur qəzasında Oçunir, Davidan, Atkiz, Şabadan, Anişu və Kuşnilər kəndinin darmadağın edildiyinə dair məlumatlar alınmışdır. Xeyi sayda ölənlər var”*, – deyə Cəfərov 29 noyabr 1919-cu ildə Ermənistanın xarici işlər nazirinə olan notasında qeyd edib [Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920) Xarici siyasət... Səh. 383]. *“Bu vaxta qədər Zəngəzurda ermənilərin hərbi əməliyyatları barədə məlumatlar fasiləsiz olaraq gəlməyə davam edir, bununla belə, **dinc müsəlman əhali amansızcasına məhv edilir və bir çox kəndlər yandırılır”***, – deyə 8 dekabr 1919-cu ildə Yusifbəyli Cənubi Qafqazdakı müttəfiqlərin (Qərb dövlətlərinin) Ali komissarına olan teleqramında qeyd edib [Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920) Xarici siyasət... Səh. 388].

*“Qarabağ haqqında danışarkən, təbii ki, biz dörd qəzanı nəzərdə tuturduq. Son zamanlar müxtəlif intriqalarla və fitnə-fəsadlarla Zəngəzur qəzasını Qarabağdan kənarada göstərməyə çalışırlar. Yüz illər, min illər boyu **Zəngəzur Azərbaycanın ürəyi olan Qarabağın ayrılmaz hissəsini təşkil edir**, ona görə də məlumdur ki, bu intriqadan heç bir şey əldə edilməyəcək. İndi, cənablar, Qarabağın üç yarım qəzası bizim əlimizdədir, Zəngəzur qəzasının yarısı isə bəzi qiyamçıların hakimiyyəti*

altındadır. Bizə deyilir ki, burada da məsələni sülh yolu ilə həll etmək mümkündür və böyük dövlətlərin nümayəndələri bu mövqedədirlər. Biz sülhün əleyhinə deyilik. Ümumiyyətlə, biz sülh yolunu bütün məsələlərin həlli üçün vasitə kimi seçmişik. Buna görə də bu məsələnin sülh yolu ilə həllini gözləməyə hazırıq”, – deyə Yusifbəyli 22 dekabr 1919-cu ildə ADR parlamentinə müraciətində bildirib[Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920) Parlament (stenografik hesabatlar). Bakı, 1998. Səh. 431].

*“Son günlər Ermənistan ilə Azərbaycan arasında baş verən razılaşmaya baxmayaraq, erməni nizami bölmələri **Zəngəzurda müsəlman kəndlərini qarət edir və əhalini qırırlar**”, – deyə 22 yanvar 1920-ci il parlament iclasında ADR parlamentinin sədr müavini Həsən bəy Ağayev bildirib* [Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920) Parlament...Səh 464].

20-22 mart 1920-ci ildə erməni silahlı birləşmələri Şuşa və Cəbrayıl qəzalarında da yaşayış məntəqələrinə hücum etdilər. *“Hökumətimdən aldığım məlumatlara görə, yanvarın 19-da Ermənistan hökumətinin qoşunları və silahlı dəstələr tərəfindən Zəngəzurdan Şuşa qəzası istiqamətində təcavüzkar hücumlara başlamış, özü də yol boyu bütün müsəlman kəndləri məhv edilmiş, son günlərdə isə onlardan 9-u dağıdılmışdır. Buna qəti etiraz edərək, sizə bir şeyi deməyi lazım bilirəm: Azərbaycan və Ermənistan hökumətləri arasında 23 noyabr 1919-cu ildə sülh sazişinin imzalanmasının ardınca bu müddət ərzində Zəngəzur qəzasında 40-a qədər müsəlman kəndi erməni qoşunları tərəfindən məhv edilib... görünür, öz hökumətinin müəyyən planını yerinə yetirərək erməni qoşunları müsəlman kəndlərini yenidən məhv etməyə başlayıb, sakinləri isə qeyri – insani qırğına məruz qoyublar”, – deyə Xoyski 25 yanvar 1920-ci ildə öz erməni kolleqasına bildirmişdi* [Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920) Xarici siyasət ... Səh. 447].

Rəsmi Bakının etirazlarına baxmayaraq, *“aprelin 14-də Ermənistan hökuməti Dronu (Kanayan) Qarabağa göndərir, bir neçə gündən sonra isə Qafan tərəfdən Qaregin Njde Dizaq mahalına daxil olur. Dro Vərənddə, Dizaq və Xaçında*

hakimiyyəti öz əlinə alır, səfərbərlik elan edir”

[\[Q Abramyan. Qarabağ hadisələri tarixindən, səh. 10\].](#)

1920-ci ilin aprel ayının sonunda ADR Zəngəzur istisna olmaqla, Qarabağa nəzarəti bərpa etməyə nail oldu. Bir neçə gündən sonra ADR öz fəaliyyətini dayandırdı. Azərbaycanda sovet hakimiyyəti quruldu. Zəngəzurdə isə Qızıl Ordunun erməni silahlı birləşmələrinə qarşı döyüşləri 13 iyul 1921-ci ilə qədər davam etdi [A. Qədişev Zaqaqaziyada müdaxilə və vətəndaş müharibəsi. Moskva, 1960 Səh. 430].

“Zəngəzur nümunəsində, 1918-1920-ci illər hadisələrinin Zaqaqaziyanın bəzi yerlərində əhalinin etnik tərkibinə necə təsir etdiyi görünür. 1897-ci ildə burada yaşayan 137.9 min əhalinin 63,6 min erməni (46,2%), 71,2 min azərbaycanlı (51,7%), 1,8 min kürdlərdən (1,3%) ibarət idi. 1922-ci il kənd təsərrüfatı siyahıyaalmalarının məlumatına görə, Zəngəzurun bütün əhalisi 63,5 min nəfər, o cümlədən 56,9 min erməni (89,5%), 6,5 min (10,2%) azərbaycanlı, 0,2 min nəfər rus (0,3%) təşkil edirdi”.

[\[N. Volkova, XIX-XX əsrlərdə Zaqaqaziyada etnik proseslər. / / Moskva, 1969. Səh. 10\]](#)

Hərbi əməliyyatlar nəticəsində Zəngəzurun qərb hissəsi müsəlmanlardan tamamilə “təmizləndi”. Qarabağın digər rayonlarından türklərin kütləvi köçü baş verdi. *“Cavanşir qəzasının, demək olar ki, bütün müsəlman əhalisi bütün tərəflərə qaçırdı”*, – deyə Qarabağın ilk Sovet funksionerlərindən olan Armenak Karakozov 19 iyun 1920-ci il tarixində Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinə olan teleqramda bildirib [İ Niftəliyev. Ermənilərin ekspansionist planlarında Azərbaycan SSR (XX əsrin 20-ci illəri). Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası. Tarix institutu Bakı, 2010. Səh. 66].

Beləliklə, **Dağlıq Qarabağda və Qərbi Zəngəzurdə on minlərlə müsəlmanın qovulması və əllidən çox müsəlman kəndlərinin məhv edilməsi yolu ilə erməni əksəriyyəti təmin edildi.** Bu, sonuncunun Sovet Ermənistanına verilməsi və Dağlıq Qarabağda erməni muxtariyyətinin yaranması üçün əsas oldu.

26 noyabr 1924-cü ildə “Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti haqqında əsasnamə” nəşr edildi. Bir il sonra isə Qayka Koçaryanın müəllifliyi ilə “Dağlıq Qarabağ” adlı kitabça işıq üzü görüb. [Burada qeyd olunurdu \(səh 8\)](#):

” Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti Şuşa, Cavanşir, Karyagin və Qubadlı qəzalarının hissələrindən ibarət idi. Keçmiş Şuşa qəzasından ona Şuşa şəhəri ilə, qəzanın dağlıq hissəsində yerləşən 120 kənd, Cavanşir qəzasından isə onun 55 kəndindən ibarət qərb hissəsi, Karyagindən Hadrut başda olmaqla 31 kənd və Qubadlı qəzasının bir neçə kəndi daxil olmuşdur.

...Dağlıq Qarabağ Azərbaycandan milli əksəriyyətin əlamətinə görə Muxtar vilayətə ayrılıb: əhalinin 94.4% – ni ermənilər, 5.6% – ni türklər təşkil edir”.

Nəticə olaraq, xatırladaq ki, 1914 – cü ildə DQMV yaranmazdan cəmi on il əvvəl Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti üçün mərkəz olmuş Şuşa qəzasında ermənilər 53%, Cavanşir qəzasında 33%, Cəbrayıl (Karyagin) qəzasında isə 26,7% təşkil edirdi. Ondan 100 il əvvəl isə 1823-cü ildə bu ərazilərin əhalisi arasında ermənilərin sayı 21,7%-i keçmirdi.

Bu qısa müddət ərzində Qarabağ əhalisinin etnik tərkibinin süni surətdə tamamilə dəyişdirilməsi erməni milli hərəkatında “məhdudiyyətsiz imkanlar” və siyasi özbaşınalıq hissi yaratmışdır. 70 il sonra muxtariyyət Qarabağın demək olar ki, bütün arən hissəsini özünə tabe edərək “Arsax Respublikası”na “çevrildi”. Yalnız indi 1828-1830-cu illərdə İran və Türkiyədən ermənilərin kütləvi şəkildə köçürülməsi nəticəsində pozulmuş Qarabağın etnik tarixinin təbii gedişi əvvəlki istiqamətə geri qayıdır, erməni milli liderləri isə reallığa qayıtmalı olacaqlar.